

Doç. Sultan Mahmut Kaşgarlı
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Öğretim Görevlisi

Uygur Edebiyatının Tarihi Gelişmesi

Uygurlar hakkında kısa malumat:

Kültür ve edebiyatları çok zengin olan Uygurlar en eski Türk boylarından biridir. Uygur Türkçesi, Türk dilinin Hakaniye şivesi içinde şekillenmiş ve gelişmiş edebî bir dile sahiptir.

Uygurların ana vatanı, Orta Asya'nın bir bölümünde kalan ve bugün Çin Halk Cumhuriyeti'nin hâkimiyeti altında olan Doğu Türkistan'dır.

Asya kıtasının tam ortasında bulunan ve altı milyon kilometre kareden geniş bir alan üzerine yayılan Büyük Türkistan'ın 1.800000 kilometre karesi Doğu Türkistan'dır. Coğrafî durum itibariyle, kolay geçit vermeyen yüksek dağlarla çevrilmiş bir kaleyi andırır. Tabii sınırları, kuzeyde, Sayan dağlarının güneyinden başlar ve aynı istikamette Altay dağlarını aşarak Tanrı dağlarına (Tiyenşan) iner. Kuzey-doğuda ise Çungarıya üzerinden Kumul vilayeti hudutlarına kadar uzanır. Güneyinde?..... tarım havzası vardır. Güney-batıda Pamir dağları, Karakurum dağları; güney-doğuda Koinlun dağları uzanır. Ve yine aynı istikamette Pakistan, Hindistan ve Tibet'e sınırdır. Batıda Afganistan ve Sovyetler Birliğine bağlı Batı Türkistan ile komşudur. Kuzey-doğusunda Moğolistan Halk Cumhuriyeti ve doğusunda Çin Halk Cumhuriyeti'nin Gensu, Çinhey eyaletleri vardır.

Doğu Türkistan'da yaşayan Türk boyları Uygurlar, Kazaklar, Kırgızlar, ~~ve~~ Özbekler, Tatarlar ve Tacikler olup bunların içinde Uygurlar çoğunluğu teşkil etmektedir. Uygurların nüfusu Çin Halk Cumhuriyeti'nin 1982 yılı istatistiklerine göre 6.30-0000'dir. Ancak, Uygurlar hakkında kaleme alınan yabancı kaynaklarda bu ~~KAKKAKK~~ nüfus 18-20 milyon civarında tahmin edilmektedir. Doğu Türkistandan sonra en kalabalık Uygur gurubu Sovyetler Birliğine bağlı Batı Türkistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetlerinde yerleşmiştir. Bunların sayısı Sovyetler Birliği'nin ^{1979 yılında} azaltarak ilân ettiğine göre 211.000 kişidir. ^① Buna, 1960 yıllarından sonra Doğu Türkistan'dan Batı Türkistana kaçan ve çoğunluğunu Uygurların teşkil ettiği 300.000 kişi de eklenirse Batı Türkistanda en azından 500.000

Uygur Türkü yaşamaktadır. Ayrıca, Suudî Arabistan, Türkiye, Pakistan, Afganistan, Avusturya ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerde de yaklaşık yüz binden fazla Uygur Türkü yaşamaktadır. Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Gensu eyaletinde yaşayan Sarı Uygurlar hâric, Uygurların tamamı İslâm dininin Sunnî mezhebine bağlıdır.

* * *

Maniheizm, Budizm ve İslâmî Devir

Uygur Klasik Edebiyatı

Uygur Türkleri, binlerce yıllık tarihlerinde, kendi emeklerinin, akıllarının, duygularının ve dünya görüşlerinin bir irâdesi bir irâdesi olarak ~~arkaya~~ edebiyat ve sanat değeri yüksek eserler ortaya koymuşlardır.

Uygur edebiyatı, yazılı ve sözlü edebiyat olmak üzere iki kola ayrılır. Uygur sözlü edebiyatı, dinî inançları, dünya görüşlerini ve estetik zevkleri aksettiren halk koşukları, destanları, rivayetleri, hikayeleri, masal, latife (fıkralar)ler, temsiller, ata sözleri... gibi türlerden meydana gelmektedir.

Bu eserler, Uygur Türklerinin tarihi terakkisini, sosyal ve iktisâdî hayatını; örf ve âdetlerini; gaye ve arzularını aksettirir. Aynı zamanda bu eserler Uygur Türklerinin tarihi ve etnik durumlarının araştırılmasında, büyük ehemmiyeti haiz meteryal kıymetindedirler. Bu sözlü edebiyat, Uygur yazarları ve şâirleri için de çok önemli bir kültür malzemesidir. Bu sözlü edebiyatın hikayeleri, destanları, masalları yalnız Uygur Türkleri arasında değil bütün Türk dünyasında bilinen " Garip-Senem ", " Tahir ile Zühre ", " Yusuf ile Züleyha ", " Seyyit Noçi ", " Abdurrahman Hocam " gibi ürünlerdir.

Halk hikâyelerinden " Ağaç At", "Dut Gölgesinde", "Uçan Hali", " Temir Batur" en çok anlatılan hikayeler arasındadır. Halk latireleri (fıkraları) arasında Nasreddin Eşedi (Hoca) en çok bilinenlerdir. Ayrıca, Molla Zeyid, Salih Çokkan ve Hüsameddin' in latireleri halk arasında yaygın olarak anlatılmaktadır.

Uygur rivâyetlerinin en meşhurlarından biri olan Oğuznâme târihî destan karakterindedir ve halen sevilerek okunmaktadır. Bu destan, Uygurların islâm dinini kabul etmeden önceki hayatlarını, örf ve âdetlerini, etnik durumlarını ve bunlarla ilgili tarihî olayları aksettirmektedir. Eski Uygur tarihinin, dilinin ve edebiyatının araştırılmasında ehemmiyete haiz bir eserdir.

Uygurların sözlü ve yazılı edebiyatı islâmiyetten önce ve sonra olmak üzere başlıca iki devreye ayrılır. Uygurların islâmiyetle müşerref olmadan önceki sözlü ve yazılı edebiyata 8. yüzyıldan 14. yüzyıla kadar devam eden Idikut Uygur devleti zamanında meydana gelmiştir. Yazılı edebiyatın Orta Asya'daki ilk numuneleri Orhun Âbideleridir. Bu edebî eserlerin en eskileri ise maniheist kültür çevresinde ortaya konulmuş olanlardır ; çünkü, bilindiği gibi Uygurlar Maniheizmi Doğu Türkistan'daki kardeşlerinin yanına gelip yerleşmeden çok daha önce Moğolistan'da iken kabul etmiş bulunuyorlardı. Moğolistan'daki Uygur devletinin (744-840) ^{Öğüncü hükümdarı Bözük Kağan} Mani dinini 762 yılında kabul etmiş ve Maniheizm Uygurlar arasında kısa zamanda yayılmıştır. Bu sebeple, Doğu Türkistanda bulunmuş olan Maniheist Uygurlardan kalma el yazmalarının bir kısmı Moğolistan da yazılmış ve daha sonra göçte birlikte Doğu Türkistan'a getirilmiş eserlerdir.

Şimdiye kadar bulunan Maniheist Uygur devrine ait şiirler sekiz tane olup bunların üçü ilâhî, ikisi övgü, biri ölüm biri cehennem tasviri ve biri de aşk veyâ sevgi şiiridir.

Bu devirdeki Uygur şairlerinden bizce bilineni Aprın Çor Tigin'dir. Onun da biri övgü biri de aşküzerine olan iki şiiri bilinmektedir; Aprın Çor Tigin'in aşk konusundaki şiiri Türk lirik şiirinin ilk ve en eski örneği sayılmaktadır. (4)

★

Doğu Türkistanda Budist Uygur kül tür çevresinde meydana getirilmiş eserlerin sayısı (Şimdiye^{kasır} elde edilen metinlere göre) Maniheist edebî eserlerin sayısına nisbetle çok daha fazladır. Reşit Rahmetî Arat'ın derlediği 25 manzum eserdeki toplam dize 1400 ü bulmaktadır. Bunlara R. Rahmeti Arat'tan sonra muhtelif araştırmacılar tarafından yayınlanan 15 manzûme ile Zieme tarafından yayınlanan 60 parça da eklenirse bu devirdeki Uygur sözlü ve yazılı edebiyatına âit eserlerin büyük bir sayıya ulaştığı anlaşılır. Bildiğimiz Budist Uygur şairleri ise şunlardır:

Ki-ki Şişi, Piratya-şiri(Sans. Prajnasri), Çinaşiri(Sans. Jinağri), Çısuin Tutung, Singko Selitutung, An-tsang H(a)nlin Keyşi, Çuçu Şiñgsun Şila⁵ (ETS XXI-111 Zieme, BSU, s. 10)

Maniheist ve Budist Uygur Kültür çevresinde Kuçu Uygur devleti zamanında yazılmış veya tercüme edilmiş mühim edebî mensur eserler şunlardır:

Çaştane İlig Beg:

Bu eser eski Uygur yazısı ile yazılmış Turfan Uygur devleti devri edebiyatındaki ünlü eserlerden biridir. Kıssa karakterindeki bu eser, Uygur Türklerinin baturluk ve kahramanlığını meth eden bedii yadigarlarındanandır. Bu kıssanın Turfan Kuçu Uygur devleti zamanında kaleme alınmış eski bir nüshası Almanya..arkeoloji

gurubu tarafından 1913-1914 yıllarında Turfan'da bulunmuştur. Eser halen Berlin müzesinde muhafaza edilmektedir.

Altun Yaruk:

"Altun Yaruk" kısaltılmış bir isim olup eserin eski Uygurca adı "Altun Onglug Yaruk Yaltırıklıg Kutta Kötürülmüş Nom İligi Atlık Nom Bitig" (Altın Renkli Işıklı-Parıltılı, Hepsinden büyük Nom Padışahı Adındaki Nom Kitap) tır. Altun yaruk Buda dini hakkında yazılmış büyük hacimli bir eserdir. Altun Yaruk destanı tercüman ve şair Sungka Seli Tutung tarafından Çince'den Uygur Türkçesine çevrilmiştir. Eserde Buda dini akidelerini beyan eden hikayeler, rivayetler yer almaktadır. Altun Yaruk, eski Uygur şiirine mensub olup Songko Seli Tutung, Çince metindeki Mahasatvi Tegin'in babasının ve annesinin okuduğu her bir mısra'ı yedi hatlı (yedi kelimeli) bir dostluk ve mersiye şiirini aynen tercüme etmeyip Uygur şiirindeki koşuk şekline Uygur Türkçesine aktarmıştır.

Maytırsımt:

Maytırsımt → eski Uygurca nüshası 1956 yılının 4. ayında Kumul'daki Uygur Çoban Dağlı bölgesinde bulunmuştur. Bu eser halen Uygur Özerk Bölgesi Müzesi'ndedir. Eser 292 varak, 587 beyit olup her bir varakın büyüklüğü 47.5x 21.7 cm büyüklüğündedir. Her bir sahifede 30-31 kur hat yazılmıştır. Eserin Kumul nüshası, Alman arkeoloji gurubunun 20. yüzyılın başlarında Turfan, Mortuk ve Singgim'de bulduğu nüshalardan daha mükemmeldir. Fakat yine de eski Uygur yazısıyla yazılmış olan Kara şehir nüshası kadar mükemmel değildir. Eski Karşehir nüshasında 27 perde olmasına karşılık Kumul nüshasında 26-27. perdeler eksiktir.

İki Teginin Hikayesi:

İki Tegin Hikayesi'nin Uygur yazısıyla yazılmış mükemmel bir nüshasını Pipillot, 1907-1909 yıllarında Daşaşa bin evlerinde bulmuştur. Şimdi bu eser Fransa'nın Paris millî kitaplığında

muhafaza edilmektedir. Bu hikâyenin hangi dilden ve kim tarafından tercüme edildiği belli değildir. Eserde Barans şehir devletinin hakani Mahak'ın büyük oğlu Argu Oğlu Tegin, küçük oğlu Ayıg Oğlu Tegin arasındaki münâsebetler anlatılmaktadır. Argu Oğlu Tegin, temiz gönüllü, akıllı, kahraman bir şahsiyettir; Ayıg Oğlu Tegin ise şahsiyetsiz, süikastçi, kötü bir insandır.

Bütün bu eserler daha önce de zikr ettiğimiz gibi İdikut Uygur devletinin kültür merkezi olan şehirlerinde (Turian gibi) yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle Kuçu Uygur sülalesinin hüküm sürdüğü devirde kaleme alınan eserlerdir. Şimdi bu eserlerin bir çoğu Çin Halk Cumhuriyeti, Almanya ve Sovyetler Birliği gibi ülkelerin kütüphane ve müzelerinde bulunmaktadır.

Eski Uygur yazısıyla yazılan eserlerin sayısı 800 parçayı aşmaktadır. Yakın zamanlarda Almanya'daki 700 parça eserin kataloğu neşredilmiştir. Bunların içinde en mühimleri: Oğuznâme, Altun Yaruk, Çaştane İlig Beg, İki Tegin Hikayesi (27 perdeli drama), Maytırsımt (Sakyamuni talebelerinin tarihini anlatan drama), Nanda Armana Taka (Epik Destan), "Tayşan Hakkında Bulmaca", "Şehzâde Kalyamkara ve Papamkara Hakkında Rivayet" "Agamas", "Büyük Maymun Patmaralı", "Sekiz Yükme", "Reskam ile Marangozun Hikâyesi", "Ara Havarka", "Bahtiyar Şehzâdenin Hikayesi", "Turian Tekstleri", "Danti Bala", "Abidarma Koşa Vardı", "Şatır" gibi eserlerdir. Bunlar Kuçu Uygur devletinin Turian ve benzeri şehirlerinde yapılan kazılarda elde edilen ve esas itibariyle Mani ve Buda kültür muhitlerini temsil eden şiirler, destanlar, dramalar, kıssa ve hikayelerdir. (6)

İslâmî Devir Uygur Klasik Edebiyatı:

981-988 yıllarında Sung sülalesinden Turfan Kucu Uygur devletine elçi olarak gelen seyyah Vang Yendi "Turfan'a Seyahat" başlıklı hatıra eserinde Kucu Uygurlarının hayatını ve kültürlerini şöyle dile getirmiştir: " Başkent Kucu (kara Koca) yağmuru az, havası sıcak bir yerdir. Evleri beyaz toprak ile sıvanmıştır. Uygurlar mûsikîye çok hevesli bir topluluktur. Sazendeleri berbap (ııpa), konghu (iirmibeş telli saz) gibi sazları kullanıyorlar; hatta serere çıktıklarında da sazı yanlarından ayırmıyorlar. Ayrıca, Uygurların şiire karşı ilgileri çok fazla. " (7)

Doğu Türkistan'ın güneyindeki Uygurlar İslâmiyeti, ~~XXXXXX~~ ~~XXXXXX~~ Satuk Buğra Han 'ın teşebbüsü ile 10. yüzyılın başlarında kabul etmişlerdir. Böylece Uygurların kurduğu Karahanlılar devletinde Uygur İslâm edebiyatı gelmeye başlamıştır. Yazılı edebiyatın İslâmî devirdeki şaheserleri bu yıllarda kaleme alınmıştır.

XI. yüzyılda yazılmış olan Divan- Lügati't-Türk ve Kutadgu Bilig, İslâm dininin Doğu Türkistan yayılmasından sonra yazılan büyük ve çok kıymetli iki klasik eseridir. 1072-1074 yılları arasında meşhur âlim ve dilci Kaşgarlı Mahmut tarafından , Kutadgu Bilig ise 1069-1070 yılları arasında büyük âlim, meşhur mütefekkir ve şâir Yusuf Has Hacib tarafından yazılmıştır. Bu iki eser Uygur klasik edebiyatı tarihinde iki altın minare olup yalnız Uygur edebiyatının değil bütün Türk dünyasının edebî gelişmesine tesir etmiştir.

XL. yüzyılın sonları XII. yüzyılın başlarında yaşamış olan Ahmet Yünekî'nin felsefî tarafı ağır basan didaktik destanı Atabetü'l-Hakayık (Hakikatlerin hediyesi) adlı eseri ise Kutadgu Bilig'ten ilham alınarak yazılmış kıymetli bir eserdir.

XIII ve XIV yüzyıllarda İslâm dininin Uygurlar arasında giderek güçlenmesi neticesinde Arap ve Fars edebiyatının tesiri Uygur yazılı edebiyatının dil, ^{MÂZMUN} manzum, üslûbuna büyük değişikliklere uğratmıştır. Böylece Uygur dil ve edebiyatında yeni bir dönem başlamıştır.

XIV yüzyılda yaşayan şair Sekkakî şiirleriyle, ünlü yazar Nasreddin Rabguzî nesir eserleriyle, XV. yüzyılın sonları ve XVI yüzyılın başlarında yaşamış olan Büyük şâir Lutfî şiirleri ~~XXXXXXXXXX~~ ve meşhur destanı "Gül ve Nevruz" gibi eserleriyle bu yeni dönemin temelini atan edebî şahsiyetler olmuşlardır.

XVI. yüzyılda yaşamış olan meşhur âlim, mütefekkir ve şâir Ali Şir Nevâî "Hamse" ve "Çar Divan" adlı eserleriyle bu devir edebiyatını en yüksek merhaleye ulaştırmıştır. Nevâî'nin eserleri, yalnız Uygur ve Özbek edebiyatının gelişmesinde büyük rol oynamakla kalmamış, bütün Türk dünyası edebiyatlarının ilerlemesi yolunda büyük hizmetler görmüştür. Nevâî'nin Türk edebiyatına yaptığı en büyük hizmetlerden biri de Arap ve Fars edebiyatının ve dillerinin Türk edebiyatı üzerinde giderek artmakta olan nüfusuna karşı Türk diliyle eserler yazmanın yeni çağını açmış olmasıdır. (8)

XVI. yüzyılda yaşamış bulunan bir başka edebî şahsiyet de şâire Aman Nisa Han'dır. "Şu'urul-kulûb" (Kalplerin sohbeti), "Dîvan-ı Nefisî" ve "Ahlâk-ı cemiliye" gibi eserleriyle bu devrin Uygur edebiyatına büyük hizmetleri geçmiştir.

Uygur edebiyatı XVII ve XVIII. yüzyıllarda yeni bir yükseliş devri yaşamıştır. Bu devirde, Uygur yazar ve şâirleri, edebiyat minberinde kutup yıldızı gibi parlamış, Uygur edebiyat bahçesinde

*

şunu da ilâve etmek lazımdır ki Hakanîye (Karahanlılar) devresinden sonraki Uygur edebiyatı Çağatay edebiyatı adı altında devam etmiştir. Çağatay edebiyatı 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar 8 asır boyunca meydana gelen Uygur yazılı edebiyatının umûmî adlandırılmasıdır. Çağatay sözü Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın isminden kaynaklanmıştır. Malumdur ki Cengiz Han hayatının sonlarına doğru Moğol İmparatorluğunu oğulları arasında paylaştırdı. Ve oğullarından biri olan Çağatay 'ın idâresine de Harez, Maveraünnehir, Yedisu (İli vadisi), Belh, Bedehşan, Kaşgar bölgesi ve Cungiye isimli geniş topraklar verilmişti Sonraları bu topraklarda Çağatay Hanlığı kurulmuştur. 1242 yılında Çağatay'ın ölümünden sonra Çağatay Hanlığı Maveraünnehir ve Moğolistan olmak üzere ikiye ayrıldıysa da Tulu Demir tarafından yeniden birleştirilmiştir. 1366 yılında Tuglu Demir'in ölümünden sonra memleketin idâresi Aksak Timur'un hakimiyeti altına geçmiştir. Daha sonra hükümdarlık Türkleşmiş olan Çağatay'ın torunlarının eline geçişse de Çağatay sözü, başlardaki Moğol hanlarının hüküm sürdüğü devletin ismini hatırlatmak için resmîyet kazandırılmıştır. Ve bundan sonra da Türk(Uygur) edebî dili ve edebiyatı bu devlet zamanında pek revaç bulduğu için " Çağatay dili ve edebiyatı" denilmiştir. (9)

Bu dan çıkacak hülâsa şudur: ~~ÇAĞATAY DİLİ VE EDEBİYATI~~
~~ÇAĞATAY DİLİ VE EDEBİYATI~~ Çağatay dili ve edebiyatı demek, Türkistanda 13. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar devam eden edebiyat edemektir; Uygur dili ve edebiyatı demektir. Bu devir edebiyatı katiyen Moğol dili ve edebiyatı olarak adlandırılmaz.

Modern Uygur Edebiyatının Şekillenmesi

Bilindiği gibi 19.yüzyılın sonları 20.yüzyılın başlarında dünya ölçüsünde büyük değişiklikler ve yenilikler meydana gelmiştir. Bu yenilikler ve gelişmeler, imptalizme karşı Milli Kurtuluş Hareketlerinin kuvvetlenmesi; feodalizme millî ve içtimaf zulüme, cehalete karşı, hürriyet, demokrasi ve yenilik fikirlerinin gelişmesi için yapılan mücadelelerin şiddetlenmesi, sanayî ve teknolojinin büyük adımlar ile ilerlemesi neticesinde meydana gelmiştir. Dünyanın birçok ülkesinde ve Türkistan'da başlayan bu inkılap hareketlerine, imperalist devletler tarafından parçalanan Osmanlı İmparatorluğu harabesi üzerinde büyük önder Mustafa Kemal Paşa önderliğinde başlatılan Millî Kurtuluş mücadelesinde kazandığı büyük zaferler ve sonunda Türkiye Cumhuriyetinin kurulması büyük ilham kaynağı ve örnek olmuştur.

Bir çok ülkede olduğu gibi Türkistan'da da "Cedidcilik" (Yenileşme), yeniden uyanma ve millî ve manevi kalkınma hareketleri canlanmaya başlamıştır. Bu yenilikler tabîî olarak Edebiyat sahasına da aksetmiştir. Doğu Türkistan Uygur edebiyatında da, zulüm, adaletsizlik, cehalet ve hurafelere karşı hürriyet, adalet, demokrasi, terakkîyat ve yenilik taraftarı olan aydın şair ve yazarlar ortaya çıkmıştır. Böylece, Uygur Türk Edebiyatında bu tesirler altında yeni bir edebiyat çağı açılmıştır. Yeniden şekillenmeye başlamış olan Yeni Uygur Edebiyatı Uygur klasik ve halk edebiyatının asıl anenelerine geliştirerek, başka ~~ve diğer~~ Türk boylarının ~~hatta~~ çağdaş edebiyatlarından ilham alarak ve tabîî bunun yanında diğer milletlerin edebiyatlarında meydana gelen yeniliklerden etkilenererek dil, mazmûn, şekil ve üslûp bakımlarından yeni bir kısıya bürünmüştür. Bu yeni edebiyat akımlarından etkilenen çok sayıda genç aydın şair ve yazarlar yetişmiştir. Bu genç aydınların az bir kısmı Türkiye ve Mısır gibi memleketlerde okuyup mezun olduktan sonra Doğu Türkistan'a dönen insanlar idi. Bu aydın yazarlardan biri de Abdülkadir Abdülvars'dir. Abdülkadir Abdülvars ve aynı görüşü paylaşan aydınların bir kısmı cedidizmi, Doğu Türkistan'da hüküm süren çinli genel valiler Yangzişing ve çing sörinlerin esaretinden yerli feodal işbirlikçilerin zulmünden milleti kurtarmak ve yeniliğe geçişmek için bir basamak olarak kullandı. Neticede, bir takım ıslahatlar yapıldı. Önce medre-

selerdeki ders tarzı ve metodu değiştirildi. Eskiden medreselerde sadece dini kitaplar okutuluyordu. Dersler Arapça, Farsça yapılıyordu. Eğitim metodu, pratiğe dayanmayan ve günlük hayat ile bağdaşmayan eski usul ile yürütülüyordu.

20.yüzyılın başlarında, Abdülkadir Binni Abdulvars Kaşgari gibi demokratçı aydınların teşebbüsü ve faaliyetleri ile yeni derslikler hazırlandı. Matematik, Fizik, Sarf Nahiv (morfoloji, senteks), Coęrafya, Tarih gibi modern eğitim anlayışına uygun dersler te'sis edildi. İmtihan sistemi vücuda getirildi ve okullarda tahsil Uygur Türkçesi ile yapılmaya başladı. Doğu Türkistan'ın bütün bölgelerinde yeni okullar kuruldu. 1914 yılında Türkiye'den teklif ile getirilen Ahmet Kemal'in başkanlığında Artuę kasabasında yeni okul açıldı. Yeni hareketının gereği olarak yayın ve neşriyatçılık faaliyetleri de meydana geldi. 1899 yılında aydın ve münevver kişiler tarafından "Matbaa-i Hurşid, metillinurı, "güneş matbuası" "Nur Matbaası kuruldu. 1910 yılında Kaşgar'da Yeni-hisarlı Nurhacı namlı biri tarafından "Matbaa-yı Nur" adlı bir taş matbua tahsis edilerek bir çok kitap neşredildi. 1905'de Kaşgar'da kurulan "Şivit" matbaasında, Sultan Suluk, "Dünya Coğrafyası" isimli bir kitap yayınlandı. 1920 yılında, Doğu Türkistan'daki Gulca Kûrede bir taş matbaa kurulup her çeşit edebî kitap neşir edildi. 1918 yılında Kaşgar'da Kutluk Hacı Şevki "Ang" gazetesini çıkardı. Bu gazete Çin Hükümdarı tarafından bir süre için durdurulsa da Kutluk Şevki yine 1933 yılında "Yeni Hayat" gazetesini çıkardı. Bu gazetede şiir, destan ve her çeşit edebî eser neşredildi. 1927 yılında İli vilayetinde neşredilen bir başka gazete de "İli Çifçiler"dir. 1933 yılında ise Urumçi'de "~~Doğu~~ ^{Türkistan} gazetesi neşredildi (10).

20.yüzyılın başlarında şekillenmeye başlayan modern Uygur edebiyatı, Doğu Türkistan Türklerinin emperyalizme müstemlekeciliğe, feodalizme, cehalete karşı mücadelesini ve kendi geleceğini tayin edebilme, ve insanca yaşama mesajlarını aksettiriyordu. Bütün bunlar mazmunundan dildeki ifadesine kadar büyük değişikliklere yol açarak yeni bir edebiyat meydana geldi.

Kaşgar merkez olmak üzere Abdülkadir Azizi'nin teğebbüsü ve onun gerçek önderliğinde meydana gelen cedîtizim ceryanı yeni uygur edebiyatının doğmasında mühim rol oynadı.

Abdülkadir binnı Abdulvaris Azizi Kaşgar'a bağlı Artuş kasabasının Meşhed köyünden olup 1862 yılında çiftçi ailesinde doğdu. Abdülkadir Azizi halkımız tarafından çok sevilen vatanperver milliyetçi bir zat olup modern ilim ile milleti aydınlatarak vatani halkı kurtuluş yolunda ömür boyu mücadelesini devam ettirmiştir. O bütün Orta Asya (Türkistan)'da sevilen büyük alim ve yazarlardan biriydi. O eğitimde reform yaparak eski okullarda Arapça, Farsça dil ile ^{yapma usulüne son} ders verdi. Uygur Türkçesi ile ders yapma usulünü seçmeyi önderlik etti. O modern fen ve edebiyatı yaygınlaştırmak ve bu yol ile vatani yüceltmek için "Sarf Nahvi" "morfoloji ve sentaksis" "ilmi tecvit" "Kıraat" "ilmi hisap" "Akaidi zürüriye" "zürür ekideler" "yaş ösmürlerge nasihat" (Gençlere nasihat) "muptahil edip" (edebiyatın anahtarı gibi 8 tane eser yazdı.

Alim ve yazar Abdülkadir Azizi "Akaid-i zürüriye" başlıklı soru-cevap şeklinde düzenlenmiş meşhur eserinde:

"İnsanın hür ve zebun olmasına sebep nedir? İki nesnedir: Biri cahillik ve nadanlık, ikincisi tefrik ve ihtilaftır."

"İzzet-şöhret, kuvvet ne ile meydana gelir? -ilim-marifet, birlik ile" diyordu. Abdülkadir Azizi ilim öğrenmeyi birlik ve beraberlik içinde mücadele ederek vatan, milleti kurtarmak için mecburî vazife görüyordu.

Gazeteci, yazar ve şair Kutluk Hacı Şevki (1876 da doğdu. 1937 yılında Doğu Türkistanı idare eden Çin Genel valisi Şin-şisey hükümeti tarafından katledilmiştir) 1920 li yıllarda yazdığı bir şiirinde:

Bir kılıç verse Huda, Kesdiye ona buyruysam
Üzse halkım boynından horluk, azap zincirini.
Ger harapken, el-vatan başımı üzsün o kılıç,
Görmesin şeki gözü kullukta el tekdirini.

Diye asarete karşı kin ve gazap sesini yükseltmiştir.

Kutluk Şevki "Toplan millet" başlıklı şiirinde:

Başımızda uluğ millet sevdası,
Can-ciğerler bu vatanın şeydasi
Şiarımız özgürlüğün davası
İlim-bilim dertlerimiz durası

Kutluk Şevki Uygur Türklerinin tarihte büyük devletler kuran, büyük tarihi şahıslar yetiştiren zengin kültür miraslarına sahip bir topluluk olduğunu durası: ilaç demektir. bildiriyor.

ve Uygur Türklerinin kendine olan güven ve milli şuurlarını
oyandırmak için "KAŞGAR" başlıklı şiirini yazdı.
Şair şiirinde:

"Görmegil Kaşgari eksik bucaйда merdanlar yatur
Hazreti Sultan sutuk-bugrayı hakanlar yatur,
Yav ile savaş eden, vatan için kurban olan
Ol şehid-u kahraman alp arslanlar yatur
Kur saçıp "Kutadgu Bilig" halkını mutlu eyleyen
Has yüsüp Hacîp gibi ehli irfanlar yatur
Yadigar eylep cihana yazdı "Divanı Lugatı"
Kaşgarlı Mahmud gibi ehli şeref-şanlar yatur.
Şevkini meftun eyleyen ele can feda eden
Bu şehide sayısız halk oğlu insanlar yatur.

Şair Kutluk Şevki "Ana dil" başlıklı şiirinde Türk dili-
nin doğu şivesi olan Uygur Türkçesini iyice öğrenmek ve onu mu-
hafaza etmek gayesini güçlü duygu ile ifade etti:

Anadilin bilen kişinin izzetin kılğum kilür
Anadilin ağzından altın verip algum kilür
Bu Anadil olsa ger Amerika, Afrika'da
Sarf edip binlerce tilla o yere hem bargum kilür
Ey anadil bizgesen geçmiş uluglardan nişan
Sen ile ruhiziminde iftihar etküm kilür.

Yeni zaman modern uygur edebiyatının başçılarından biri
de vatanperver şair Mehmet Ali Tefvik'dir. Mehmet Ali Tefvik
Kaşgar vilayetine bağlı Artuş kasabasının, Boyamet köyünde 1901
yılında dünyaya geldi. 1914 yılında Artuş'da açılan modern fen
eğitimi yapan okulda okudu. Şair 1921 yılında Doğu Türkistan'ın
Çöçek şehrinde iken, Kaşgar şehrinde vatanperver ünlü alim ve
yazar Abdülkadir Azizi'nin milletler arası emperalisler ile Çin-
li istipdat dâirelerinin anlaşması ve yerli hainlerin desteği
ile kaçırılarak gizlice katliam edildiğini ^{hakkında} haber aldı ve gazap
dolu duygularıyla "Okudu Aştı" şiirini yazıp sokak duvarlarına
yapıştırdı.

Şair şiirinde şöyle demişti:

Havada şahin gibi cevelan kılarlar başka milletler
Kaldık biz onlardan yüz bin gez* aşağı düşünün ümmetler
Öğretmez bizlere Hak kalemini bilen alimler
Ahlâkını birkaç pula satmış bizim zalimler

Aç gözünü uykudan, gaflet içinde uyayan canlar
Yaşasın millet, şad olsun bütün insanlar.

Merhum bilgin Abdulkadir nâ-hak gittiler
Suçu nedir? fakat bize yol gösterdiler.

Şairin bu şiiri ile istibdad câhil güçleri açıkça ayıpla-
mıştı. Şair, hükümet yetkililerinin kendisini tutuklama kararı
aldığını duyduktan sonra bir akşam sınırı geçerek Batı Türki-
stan'a sığındı. 1921 yılında sığınmak zorunda kaldığı Batı Tür-
kistan'dan 1923 yılında ikinci ana vatanı olan Türkiye'ye geldi.
1924 yılında İstanbul'da öğretmen yetiştirme okuluna öğrenci ola-
rak kabul edildi. Mezun olduktan sonra İstanbul civarındaki bir
ilk okula öğretmen olarak tayin edildi. Bir müddet burada öğret-
menlik yaptı. 1932 yılında Doğu Türkistan'da Kurtuluş mücadelesi-
nin başlatıldığını haber alan şair 1932 yılının sonunda Doğu Tür-
kistan'a döndü. Hocam Niyaz Hacı başkanlığında Kumul Vilayetinden
başlayan milli kurtuluş hareketi neticesinde 12 Kasım 1933 tari-
hinde Kaşgar'da kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyetinin mera-
simine iştirak etti. Büyük heyecan ve coşkun bir milli şuurla bu
inkılabın başarısı için fedakarane çalıştı ve kalemi eline alıp
"Kurtuluş Yolunda" başlıklı ünlü şiirini yazdı:

Kurtuluş yolunda sudek aktı bizim kanımız
Senin için ey yurdumuz olsun feda bu cânımız
Kan geçip hem can verip ahır kurtardık seni,
Kurtuluşa kalbimizde var idi imânımız
Yarı-hemdem oldu bizim himmetimiz sen için
Dünyaya sorsan idi himmet ile ecdâdımız
Yurdumuz biz yüz yününü kan ile temizledik
Sonra hiç kirletmeyiz çünkü Türktür namımız
Atilla, Cengiz, Timur dünyayı titreten idi
Can verip can alırız, biz onların evlâdıyız
Çıktı can hem aktı kan düşmandan oldu el aman
Yaşasın, bin yaşasın parlasın istikbâlimiz.

~~Yerlilerden bir kısmının yabancı güçlerle işbirliği yap-~~
mış olan 1936 yılında Doğu Türkistan'daki milli mücahit güçleri,
Çinli General Şin-si-seyin yapması neticesinde büyük kayıplara
uğradı. Şair 1937 yılında Çinli Genel Vali Şin-şi-seyin tarafın-
dan öldürüldü. 20.yüzyıl ile 20-30'lu yıllarında Doğu Türkistan

da vuku olan milli ayaklanmalar ve uyanış hareketleri neticesinde modern edebiyat meydana gelerek devrin taleplerini aks ettirdi. Nemet Helpet, Lozi Mehmet (Turfandan) Merup Seidi, Helil Sattarı, Nezer Hoca (İli'den) gibi birçok yazar ve şairler bu devrin fikirlerini savunan şahsiyetler arasındadır. Bunlar içtinde, demokratik modern uygur edebiyatının sayfalarını ateşli kanı ile yazan inkılap mücahidi ve şair Abdülhalik Uygur'un mühim yeri vardır.

Ey fakir uygur uyan, uykun yeter
Sende mal yok, şimdi gitse can gider

Bu ölümden kendini kurtarmazsan
Ah!.. senin hâlin hater, halin hater *

Kalk dedim başını kaldır... uykunu aç
Rakibin başını kes, kanını saç!

Göz açıp her yana iyice bakmazsan
Ölürsün armanda bir gün, yok ilâç!*

Bu mısralar şair Abdülhalik Uygur'un 1921 yılında eski uygur medeniyet merkezlerinden biri olan Turfan şehrinde yazdığı "Uyan" şiirinden birkaç beyittir. Bu şiir mısraları milletin istikbali karşısında kaygılanan vatanperver bir şairin yürek sesini ifâdelendirmektedir. Kahraman, inkılapçı ve iktidarlı şairimiz Abdülhalik Uygur, 1904 yılında Doğu Türkistan'a bağlı Turfan'ın Bağrı köyünde ikamet eden kültürlü bir tüccar ailesi içinde dünyaya geldi. 8-9 yaşlarından başlayarak Turfan'daki dini okulda tahsil gördü. Arapça, Farsça'yı öğrendi. Uygur Klasik Edebiyatı ile tanıştı. Turfan'daki Çin okulunda Çin'ceyi öğrendi. Daha sonra babası tarafından "Kara Şehir"deki Moğol okuluna gönderildi. Orada Moğolcayı öğrendi. Şairin babası, ilim ve irfanının kıymetini bilen Agâh (Uyanık) bir insan idi. Ticarî münasebetlerini sâdece Doğu Türkistan'ın vilayet ve şehirlerinde sürdürmekte kalmıyor, Batı Türkistan ve Doğu Avrupa'nın birçok şehirlerine kadar uzanıyordu. Babası, Abdurrahman Bey, birkaç defa zeki oğlu Abdülhalik'i beraberinde götürmüştü. Şair bu seyahatlardan birinde Batı Türkistan'ın Şemey şehrinde bir yıldan fazla kalıp Rus dilini öğrenmişti. Babası ile beraber Çin'i ve yabancı ülkeleri bir çok kere dolaşması, şaire dünyadaki içtimaî gelişmelerin çeşitli

seviyelerle ve çeşitli siyasî rejimler altında yaşayan milletler ile yakından tanışma imkanı verdi. Bu seyahatler neticesinde, Doğu Türkistan halkının aynı asırdaki siyasî yerini ve içtimâî durumunu bütün ayrıntılarıyla tahlil etti. Öz vatanın siyasî, iktisadî ve medeni durumunu, gezip gördüğü gelişmeye başlamış yabancı milletlerin durumu ile kıyaslıyarak, derin üzüntü duydu. Şair, çin istibâdının zulmu ve yerli iş birlikçilerinin halk üstündeki baskıları neticesinde harab olan vatanına ve ce- halet içinde geri kalmış milletin haline acıdı. Bu durum, şa- irde, Kurtuluş ve Demokrasi sözlerinin doğuşuna sebep oldu. Bu gayeler, onu vatanının istikbâli ve milletin hürriyeti için mücadele yoluna sürükledi. Şairin şiir anlayışı bu gayeler et- rafında vücut buldu. Artık bundan sonra aziz vatanının ve mil- letinin devrin ilerlemelerinin çok gerisinde kaldığını, bu du- rumu değiştirmek için mücadele yapmak gerektiğini konu alan şi- irler yazdı:

"Gazap ve Zar" şiirinde:

Uyanıp gitti cihan, magrib ile meşrik tamam
Ben hâlen sût uykusunda * rüyâ görüp yatmaktayım
Başkalar, gökte uçup, suda yüzüp gitti uzak
Ben misal ayakkabısız diken basıp koşmaktayım
İlim-fenden yok haber bastı gaflet, tehlike
Halimiz kuldan kötü, nasıl tahammül edecem
Zulmün okyanusunda bulamadım bir tek ada
Dağ gibi dalga içinde Hakk'a ben "ah!" diyecem
Devir azapla dolu, uygur bunu sen iyice uk
Canın avcuna alıp, çık bundan başka çâre yok.

diye seslenirse 1930 yılında "Körungen tag uzakemes" başlığı ile kaleme aldığı şiirinde kendi kendisine hitap ederek:

Can ölüm elinde kaldı, gözlerimde yandı ot
Ölmesem gazi, eğer ölsem şehidlerden hisab
Abdülhalik oku meydan "ya ölüm veya kalım"
İkisinden birini seçmek, her cana olsun şu hitap

deyip kendi şahsında bütün milleti, zulüme karşı mücadeleye ça- ğırdı.

1921'de yazdığı "Zulme Karşı" şiirinde:

Uygur açıp gözünü
Tanıtıp koy özünü
Ne zaman olsa ölüm
Cesur söyle sözünü

mısralarıyla çağrışım daha kuvvetli haykırışlarla tekrarladı.

20.yüzyılın sonlarında Doğu Türkistan'da hakimiyet millitarist Cıng-Şorın eline geçti. Cıng Şorın hâkimiyetinin başlangıcıyla, halk üzerindeki zulüm hâden aştı. Adaletsiz, ve sovenizm siyaseti halkın tepkisine sebep oldu. Doğu Türkistan'ın Kumul vilâyetinde Çinli Genel vali Cıng-Şo-rın hâkimiyetine karşı halk ayaklanması patlak verdi. Kumul ayaklanması neticesinde vilâyetin kontrolü Hocam Niyaz Hacı başkanlığındaki Türklerin eline geçti. Ayaklanmayı bastırmak için Cıng-Şo-rın hükümeti Şın-şısey komutanlığında Beyaz kuşlardan kurulmuş olan paralı orduda dahil olmak üzere modern silahlarla donatılmış çok sayıda asker gönderdi. Buna rağmen bu ordu Kumul inkılapçıları tarafından mağlûp edildi. Kumul inkılabının etkisiyle Turfan vilâyetinde de halk ayaklanmaya başladı. 1931 yılının sonlarında bu ayaklanmayı devam ettirmek için Abdulhalik Uygur 17 kişilik inkılâp heyeti teşkil etti. Cıng-şo-rın'ın Kumul inkılabını bastırmak için gönderdiği ordu savaşta mağlup olup Doğu Türkistan'ın başkenti Urümçi'ye çekilirken Turfan'da konaklamıştı. Bir ihbar üzerine Şın-Şi-sey tarafından Abdulhalik Uygur başkanlığındaki 17 kişilik heyet tutuklandı. Mart 1932 yılında Abdülhalik Uygur gibi inkılapçılar Turfan'a bağlı Yeni Şehir meydanında direklere bağlatılıp kafaları kılıç ile kesilerek öldürüldü. Şâir şehid edildiği zaman 28 yaşında idi. Şâir 8 yaşından itibaren şiir yazmaya başlamıştır. Şâir, bize 200 parçaya yakın şiir bırakmıştır.

Modern Uygur Edebiyatı muhiti çerçevesinde yetişmiş şâir ve yazarları bir kaç devire ayırmak mümkündür:

1915-1940 yılları arasında yukarıda zikrettiğimiz Abdülkadir Azizî, Kutluk Şevki, Mehmet Ali Tefvik, Abdülhalik Uygur gibi mücahid şair ve yazarlardan başka 1906-1972 yılları arasında yaşayan Aîmiye Ali'nin şehid ("Vatan muhabbeti", "Yürek sözü" adlı destanı vardır), Şiir kitapları ve "Ferhad-Şirin" Ahmed Ziyâf (1913 yılında Kaşgar'da doğdu). Onun "Kara günler", "Rabia-Seyiddin" adındaki sahne eserleri "Zafer Hatırası", "Tan Faciası",

"Ladah Yolunda Kervan", "Tuzımas çiçekler" gibi kitapları vardır.)

(K. L. Öziz) 1899 yılı Kaşgar'a bağlı Artuş'ta Abdulkadir ailesinde doğdu.

(M. Elisum) 1983 yılında öldü. Vatanperver şâir Abdülaziz Mehsumun çok sayıda

şiiirleri vardır. Lutfullah Mutellip (1922 yılında doğdu. 1945 yılında Aksu vilâyetinde Milliyetçi Çin makamları tarafından katle-

diildi) gibi şair yazarlar ortaya çıkmıştır. 1940-1950 yılları ara-

sında Zunun Kadirî (1911 yılında doğdu. 1940 yılında "Günçet",

"Gülüssa" sahne eserlerini yazan yazar 40-50 yılları arasında

"Rodifay", "Mağdır ketkende", "Muallimin hiti" hikâyelerini, ^{esitini} 1950-1960 yılları arasında da "Çinikiş" romanını "toy" sahnesini

yazdı.) Teyip Can Ali (1930 yılında Doğu Türkistan'ın Kargaş kasa-

basında doğdu. Onun "Şark Nahşısı" "Tığlık nahşisi", "Tügümes Nahşa",

"Vatanımı Köyléymen", "Zepmu çiraylık keldi bahar" başlıklı şiir

kitapları var. Tayif, şimdi Çin Halk Cumhuriyeti Yazarlar Birliği-

nin Başkan Yardımcısıdır.) Turgun Almas (1924 yılında Kaşgar'da doğ-

du. "Tarım Şamalları", "Tang seher" namı şiir kitapları "Piçak"

gibi sahne eserleri "Hon Tarihi" namı tarih kitabı vardır.)

Abdurrahim Ötkür (1923 yılında Kumul şehrinde doğdu. "Kaşgar Akşama" gibi destanı "İz" romanı birkaç şiir kitapları var.)

İbrahim Turdi, Elkam Ahtem, Ablıznazır, Tâceddin Kadirî, Muhammed Rahim "Kurban Emin gibi yzzar ve şairler de yetişmiştir.

1950-1980 yılları arasında Erşiddin Tatlık, Turdi Samsak, Abdülkerim Hoca, Zoriddin Sabır, Kayyum Turdı, Sultan Mahmut, Muhammed Can Sadık, Cebbar Ahmet, Mehemmed Ali Zünun, Ehad Turdi, Bogda Abdullah, Abdulhâmid Sabır, Mamut Zayit, Tursun Ay Hüseyin, Dilber Keyum gibi şairler yazarlar şiirleriyle, destanlarıyla hikâye ve romanlarıyla ün yapmıştır.

Eski Uygur Edebiyatının devamı olan Çağatay Edebiyatından modern Uygur edebiyatı aşağı hususiyetleri ile farklanmaktadır: Dil bakımından: Çağatay devrinde çağatay edebiyatı, eski uygur edebî dili esasları dahilinde şekillenmiş çağatay dili ile yazılmıştır. Bu dilde, lugat olarak türlü yerli lehçe ve şivelerin ve canlı dil elementlerinin kullanıldığını; Arapça, Farsça kelimelerin bolca işletildiğini görüyoruz. 20. yüzyılın başlarında şekillenmeye başlamış olan modern uygur Türk edebiyatı ise, dil bakımından modern uygur Türk dili şivesinde yazılmış olup çağatay edebî dilindeki bir çok Arapça-Farsça kelimeleri ve gramatik şekilleri kändi bünyesinden atmıştır.

Mazmun ve Tema bakımından: Çağatay edebiyatında, bu devirde meydana gelen büyük olayları anlatan eserler ile birlikte, dinî konular üstünde yazılan eserler, didaktik, vaaz-nasihat karakterindeki eserler, cenknâme ve kıssalar çoğunluğu teşkil ediyordu. Modern Uygur Edebiyatı'nda ise, bu devirde meydana gelen vaka ve olayları aksettiren epik ve lirik eserler çok miktarda meydana gelmeye başladı. Edebiyatta, toplumdaki aktüel meseleler ele alındı. Milleti uyandırmak, yeniliği, ilim-irfanı sosyal reform hareketlerini teşvik etmek, hürriyet ve demokrasi için mücadele etmek fikirleri işlendi.

Tür ve Şekil bakımından: Modern Uygur Edebiyatı devresinde Çağatay Edebiyatı devrinde pek görülmeyen edebî tür ve şekiller ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu hal, modern Uygur Edebiyatı'nın şekillenmesinde ayrı bir rol oynamıştır. Meselâ: Çağatay Edebiyatı devrinde pek görülmeyen dramatik eserler (sahne eserleri) kısa hikâyeler, romanlar, hece veznindeki şiir ve destanlar ortaya çıkmıştır. Meselâ: Ziyayî'nin "Rabia-seyiddin" gibi sahne eserleri Lutfullah Mutelîfin "Davanlar aşkanda" Alım Ahun'ın "Egir Günler", Abdurrahim Ötkür'ün "İz" romanları bunların örnekleridir. Şiirde, Eski Uygur Edebiyatında bazı örnekleri olan ve Çağatay Edebiyatı devrinde kaybolan, 19. yüzyılda Avrupa şiirlerinde görülmeye başlayan serbest vezinli şiir şekilleri modern uygur edebiyatında tekrar yerleşmeye başlamıştır.

Çin'de yönetim 1949 yılının sonlarında Çin komünistlerinin eline geçti. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Çin Halk Cumhuriyetine bağlı kalan Uygur özerk bölgesindeki Uygur Edebiyatı 1950'den sonra yapılan türlü reformları anlatan, çiftçi ve işçilerden söz eden, sınıf mücadelesini teşvik eden eserlerin yazdırılması sebebiyle edebiyat dar sınırlar içinde bahsedildi. Komünizm ideolojisinin ilkelerine uygun olmak kısıtlamaları ve denetimi neticesinde, büyük hacimli eserler meydana gelemedi. Uygur Edebiyatı şiir, küçük hikâyeler ile devam etti. Şiirler mazmun bakımından propaganda karakterindeki methiyeler ile sınırlandı. Edebiyat, kısa vadeli siyasi hedeflerin propaganda vasıtasına dönüştürüldü. Çin Halk Cumhuriyetinde, Mao Zedung'un ölümünden (1976) sonra, alınan liberalleştirme ve dışarıya açılma siyasi tedbirleri neticesinde 1980 yılından başlayarak, bazı değişiklikler oldu. Bu değişiklikler, Çin Komünist Partisi'nin merkezi komi-

Halkın gerçek fikir ve duygularını, görüşlerini aksettiren eserlere matbuatta yer verilmedi. 1950'li yıllardan 1970'li yılların sonuna kadar Uygur yazar ve şairleri kendi eserlerini serbestçe yazamıyorlardı. Kendi görüşleri ve gayelerini edebî eserlerde ifade ettirmek hukukundan mahrum idi. Yazar ve şairler millî duygulu, tarihî gerçekleri yansıtan eserler yazdığı taktirde "milliyetçi", "ayrılıkçı", "Türkçü", "inkılâba karşı çıkan" diye cezalandırılıp hapse atılıyorlardı. Hatta bazı şairler şiirlerinde "Tanrı Dağı" "Tarım Nehri" gibi kelimeleri kullanırsa ve ana yurdu hakkında yazdığı şiirlerde "vatanım", "memleketim" diye seslenirse çok kötü muâmelelere maruz kalıyorlardı. Mao'nun başlattığı kültür devriminde bu çeşit olaylar son derece acımasız oldu. Birçok şair ve yazarları "millî ayrılıkçı", "Pan-Türkist", "Milliyetçi"denilerek cezalandırıldı, hapislere atıldı, sürgünlere gönderildi. Neticede Uygur edebiyatı büyük kayıplara uğrayarak, hiçbir gelişme gösteremedi ve zamanın ilerlemesinden çok gerilerde kaldı.

Çin Halk Cumhuriyetinde, Mao Zedung'un ölümünden (1976) sonra, alınan liberalleştirme ve dışarıya açılma siyasi tedbirleri neticesinde 1980 yılından başlayarak, bazı değişiklikler görüldü.

11. Kongre

tesinin 3. Genel Toplantısı'ndan sonra kongre meydana geldi. Çin'in yeni yönetimi, serbest piyasa ekonomisine azıcık da olsa imkân verdi. Siyasî, ekonomi ve kültür politikalarında biraz yumuşamaya yönelik adımlar atıldı. Bundan başka Çin'in Arap İslâm memleketleri ve Türkiye Cumhuriyeti ile ilişkilerini iyileştirmek ve bu bölgedeki Sovyet etkisi ve nüfuzunu daraltmak maksadıyla Uygur Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan)'nde dinî ibadet-işlerine eskiye nisbetle azıcık da olsa serbestlik verildi. Kapatılan camiler açıldı. Türkiye ve Pakistan'daki akrabalarının gönderdiği davet üzerine sayısı azalsa da bu memleketlere akraba ziyaretlerine ve hacca gitmeye müsaade edildi. Millî Eğitim-Millî Kültür siyaseti bakımından azınlık milletlere ve bütün Doğu Türkistan Türklerine olan baskı ve politikasında da biraz yumuşama oldu. Böyle bir osimilasyon durum altında, '1980'den bu yana edebiyat-san'at işlerinde biraz canlanış görülmeye başladı. Doğu Türkistan'da yeni neşriyatlar yapılmaya başlandı. Meselâ: 80'den önce yalnız Doğu Türkistan Halk Neşriyatı, Pekin Milletler Neşriyatı, Uygur Bölümü Doğu Türkistan Eğitim Neşriyatı mevcut idi, bu yayın evlerinde çoğunlukla millî yazarların eserleri değil, Çince kitaplardan yapılan tercüme eserler neşrediliyordu.

1980'den önce mevcut olan yukarıdaki neşriyatlara ilâveten "Doğu Türkistan Tıbbî Neşriyatı", "Doğu Türkistan Gençler ve Ösmürler Neşriyatı", "Doğu Türkistan Fen-Teknik Neşriyatı", "Doğu Türkistan Ulaştırma Neşriyatı", "Kaşgar Uygur "Neşriyat"ları tesis edildi. Edebî mecmuaların sayısı çoğaldı. Edebî-sanat dergilerinden "Doğu Türkistan Yazarlar Birliği"ne bağlı "Tarım" dergisi "Doğu Türkistan Milletler Edebiyatı" dergisi, "Köprük" dergisi, Medeniyet Nezaretine bağlı "Doğu Türkistan Sanatı" dergisi, Halk Edebiyatı Araştırma Kurumu'nun Yayın Organı "Miras" dergisi, Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Bulak", "Çolpan", "Dünya Edebiyatı" mecmûası bundan başka her bir vilâyet ve şehirde neşir edilenlerden İli vilâyetinde neşredilen "İli Deryası", Kaşgar'da neşredilen "Kaşgar Edebiyat Sanatı", Turfan vilâyetinde neşredilen "Turfan", Kumul vilâyetinde neşredilen "Kumul Edebiyatı", Aksu vilâyetinde neşredilen "Aksu Edebiyatı-San'atı", Hoten vilâyetinde neşredilen "Yeni Kaştaşı", Korla vilâyetinde neşredilen "Bostan" dergisi, Urümçi Yazarlar Birliği'ne Bağlı "Tengri Dağ", Urümçi medeniyet sarayına bağlı olan "Efendi: (Nasrettin Hoca)" dergisi gibi yerli ve millî der-

giler çıkmaya başladı. Bunun neticesinde Uygur şâir ve yazarları eserlerini daha kolay neşrettirmek imkânına kavuştular.

Doğ Doğu Türkistan'ın modern Uygur Edebiyatı'nda MAO dönemine nisbeten az da olsa yeni gelişmeler görülmeye başlandı. Bu gelişmeler iki cihette kendisini göstermektedir:

1) Tema (mevzu) bakımından yeni gelişmeler: Modern Uygur Edebiyatı 50-60 veya 70'li yıllarda esas itibariyle gündelik siyasetin propaganda kuralına uydurulmuş idi. Her tür, her şekildeki edebî eserler Çin Komünist Partisi ve hükümetinin her çeşit siyasetlerini medhetmek, siyasî vazifeleri yerine getirmeye çağırarak ile sınırlı idi. Estetik Edebî eserler ile siyasî eserler arasında fazla fark kalmamıştı.* 80 yıllarından başlayarak modern Uygur Edebiyatı'nda tarihî tema (mevzu) ağırlıklı hâle gelmeye başladı. Uygur yazar ve şairleri milletimizin vatanperverlik, millî güvenç ve millî şuurunu kuvvetlendirmek için Doğu Türkistan tarihinde önemli yeri olan tarihî olayları hâdiseleri ve tarihî kahramanları edebî eser yoluyla gün ışığına çıkarmaya gayret etti. Tarihi konulu roman hikâye, piyes, destan ve şiirlerde Uygur Türkleri başta olmak üzere Doğu Türkistan halkının

hürriyet mücadeleleri ana tema olarak işlenmektedir. Bu çeşit eserlere aşağıdaki roman ve destanları gösterebiliriz:

Şair ve yazar Abdurrahim Ötkür'ün 1980 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatında neşredilen 1940'lı yıllarda Kaşgar şehrinde halkperver güçler ile zalim, münâfık, câhil güçler arasındaki mücâdeleyi aksettiren "Kaşgar Kecesi" destanı

Yazar Abdullah Talib'in 1981 yılında Doğu Türkistan Urumçi Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen ve Doğu Türkistan'da 1944-1945 yıllarında cereyan eden kurtuluş ve hürriyet ayaklanmasına katılarak şehid olan mücâhid şair Lutfullah Mutelif'i anlatan "Kaynam Örkişi" romanı

Yazar Abdurrahman Kahar'ın Doğu Türkistan Urumçi Halk neşriyatı tarafından neşredilen 1944-1949 yılları Doğu Türkistan'ın Altay, Çöveçek vilâyetlerinde vukû bulan üç vilâyet inkılâbını anlatan "İli Nehri Dalgaları" romanı

Yazar Hevir Tümer'ün 1982 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 328 sayfalı "Molla Zeyd'in Kissesi" başlıklı tarihî romanı

Yazar Mehmet Şaniyaz'ın 1985 yılında yazdığı mücâhid şair Abdulhâlık Uygur'un millî mücâdelesini anlatan "Abdulhâlık Uygur" başlıklı tarihî romanı

Yazar Tiyipcan Hâdi'nin Mançu-Çin hükümdarlarının zulmüne karşı 1864-1867 yıllarında Doğu Türkistan'ın İli ayaklanmasının mücâhid kahramanı Sadır Palvan'ı konu alan, "İli Deryası" edebî mecmûasının 1981 yılı 3. sayısında yayınlanan "Palvan Geçdi" başlıklı hikâyesi

Genç Uygur yazarı Gayret Abdullah'ın 1985 yılında Doğu Türkistan Gençler Neşriyatı tarafından neşredilen "Taş Âbide" başlıklı tarihî romanı

Şair ve yazar Mehmet Ali Zunun'un 1981 yılı "Kaşgar Edebiyatı" dergisinin 3. sayısında neşredilen "Rabia-Saydın" draması, Seyfeddin Azîzî'nin Pekin Milletler Neşriyatı tarafından 1983 yılında neşredilen Doğu Türkistan tarihinde 16. yy. ^{den} sonları 17. yy. ^{kadar} sonlarında hüküm süren Saidiye Devleti'nin padişahı Abdurreşit Han ve onun karısı Melike Emânnisâ Han (1534-1567)ların Uygur edebiyatı ve mûsikîsini geliştirmek, dünyaya meşhur 170 şarkıdan oluşan 12 makamını bir sistem dahilinde birleştirerek tanıtmak için her türlü

zorluğa karşı yürütükleri mücadeleleri ve iç çekişmeleri aksettiren "Amannisâ Han" draması

Yazar Türdi Samsak'ın 1986 yılında Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından neşredilen "Âhiretten Gelenler" başlıklı tarihî romanı

Şair ve yazar Ahmed Ziyâî'nin 1986 yılında Pekin Milletler Neşriyatında neşredilen sevgi hürriyeti yolunda mücadele edenek sonunda kurban olan iki gencin hikâyesini anlatan onbinden fazla mısradan meydana gelen "Rabia Saydır" destanı

Genç yazar ^{EHTEM} (Ethem) Ömer'in 1987 yılında Çulpan mecmuasınının 2.sayısında neşredilen "Ah, Rehimsiz Deryâ=Ah Acımasız Nehir" başlıklı romanı

Şair Tohtacı Rozi'nin "Tarım" mecmuasınının 1984 yılı 6.sayısında neşredilen 19.yy.ın başlarında (1826) Mançu istilâsı ve zulmüne karşı Kaşgar'da isyan bayrağına sarılarak hürriyet için mücadele eden ve bu yolda Gulca şehrinde ~~şehit~~ şehid olan Uygur kızı Nuzugum hakkında yazılmış olan "Nuzugum" destanı

Yazar ve şair Abdurrahim Ötkür'ün 1985 yılında Doğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından neşredilen 420 sayfalı "İz" romanı

Yazar Seyfeddin Azîzî'nin 1987 yılında Pekin Milletler Neşriyatında neşredilen 1008 sayfalı "Satuk Buğra Han" romanı, v.s...

Yukarıdaki eserler içinde "İz" romanı ile "Satuk Buğra Han" romanı halkın dikkatini çeken romanlardandır. Abdurrahim Ötkür'ün "İz" romanında Kumul vilâyeti başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan'da 1912-1944 yılları arasında geçen tarihî ve siyâsî olaylar anlatılmaktadır. Romanın ^{mühim} (iki ana) kahramanı Tümür Helpe Amankul ve Hoca Niyaz Hacı olup, bunların karşısında zulmün ve karanlık güçlerin temsilcileri olan Yang-Zing-Şing ve Nezer Vang yer alır.

Tümür Helpe Uygur halkı içinden çıkan cesur, kahraman bir şahıs olup yakın zaman Uygur tarihinin kanlı sayfalarında parlayan bir çoban yıldızıdır. O Mançu -Çin hükümetinin desteği ile Doğu Türkistan'ın Kumul vilayetinde iki yüzyıldan fazla hüküm süren Kumul Vanglığı (Kinezliği) nin dehşet verici zulmet sarayı ile Mançu-Çin hükümdarlarını Kumul Bölgesinde perişan edip halkımıza ümit güven veren kahraman idi .Bu roman tarihî gerçekleri günışığına çıkarıp, Uygur Türklerine cesaret ve millî şuur bahşetmiştir.

Seyfeddin Azîzî'nin "Satuk Buğra Han" adlı tarihî romanında Karahanlılar

devletinin sultanı Satuk Buğra Han ve onun faaliyetleri esas merkez halinde tasvir edilmiştir.

^ Bilindiği gibi 840 yılı tabii âfetleri ve Kırgızlarla yaptıkları savaşta mağlub olmaları gibi sebeplerle, Orhun nehri vadisindeki eski Uygur devleti ter- kibindeki Uygurlar dört kitle halinde başka yerlerdeki kendi kardeşlerinin yanına göç ettiler. Bu dört kitlenin biri güneye doğru yürüyüp, bugünkü Hebi, Şen- şî gibi Çin eyâletleri sınırları içinde yerleşti. Kalan üç kitle Batıya yürüyüp Heşi (bugünkü Gensu'nun batısı) Turfan vadisi ve Orta Asya yaylalarında yerleşip, bu yerlerde yaşayan ırkdaşları ve diğer halklarla karışıp Heşi (Lencu) Uygur Devleti, Kara-kocu-İdikut Uygur Devleti ve Karahanlılar Devletini kurmuş- lardır. Dinî itikad yönünden Heşi ve Koçu Uygurları Buddha dinine inanıyorlardı.

* Karahanlılar devletindeki Uygurlar, Karahanlılar sultanı Bazırhan oğlu Satuk Buğra Han'ın 926 yılında İslamiyet'i kabul etmesinden sonra, yavaş yavaş İslâ- miyet'le müşerref olmuşlardır. İslâm dini bütün Karahanlılar'ın devlet dini olma- sından sonra, Türk kültürü ile Arap-Fars İslam kültürü birbiriyle birleşerek bü- tün Orta Asya (Türkistan) ve Doğu Türkistan'da ilim-fen, edebiyat-sanat ve kül- tür büyük adımlarla gelişmeye başlamıştır. Karahanlılar devleti Asya tarihinde Türk tarihinde sosyal rejimin gelişmiş olması, kültür seviyesinin yüksekliği, devletin 300 yıldan fazla yaşaması gibi yönlerden, Orhun Uygur devletinden, Koçu Uygur devletinden daha büyük ve kuvvetli sayılmaktadır. Bu devlet, siyasî, sosyal, iktisadî ve kültürel cihetlerden kendi zamanının en ~~ileri~~ yüksek merhalesine ulaşmış, dünyaca ünlü olan Uygur tarihindeki en şanlı ilmî, edebî muvaffakiyetler - "Kutadgu Bilig" Devlet Kurma Bilgisi, "Divan-ı Lugati't-Türk" Türk Dili Sözlüğü "Atabetü'l-Hakâyık" gibi nadir eserler Balasagunlu Yusuf Has Hacib, Kaşgarlı Mahmut, Ahmet Yüknekî gibi büyük alimler, şairler bu devrede yetişmişlerdir. Do- layısıyla bu devir Uygur tarihi gelişme cereyanındaki "altun çağ" olmuştur.

✓ Yazar romanda Karahanlılar devletinin Sultan Satuk Buğra Han devresini anlatmaya çalışmıştır. Satuk Buğra Han, Karahanlılar tarihi içinde en uzun sal- tanat süren, memleket içinde istikrarlı bir iç asayiş temin eden ve devrinde ülkesi en fazla gelişen bir hükümdardır. Karahanlılar Devletinin vatani koru- mak maksadıyla Sasaniler devletine, Gazneliler Devletine karşı başlattığı sa- vaşlar, seferler onun devresinde başlamıştır. Yazar Seyfeddin, Sultan Satuk Buğ-

rahan'ın amcası suikastçı Ogulçak ve onun taraftarları arasındaki iç çekişmeleri tasvir etmek suretiyle bu devirdeki sosyal hayatı açık bir şekilde aksettirmiştir. Roman Doğu Türkistan Türklerini canlı bir şekilde anlatması ve Karahanlılar devletinin şanlı ve muzaffer tarihini güzel bir şekilde aksettirmesi ile millî şuur ve kendine güven hissini uyandırmak açısından önem taşımaktadır.

80'li yıllardan bu yana yeni gelişme gösteren Uygur edebiyatında tema bakımından Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1966-1976 yılları arasında Mao Çe-tung tarafından yürütülen kültür devrimini konu alan eserler de mühim yer tutmaktadır. Uygur yazar ve şairleri, eserlerinde Mao dönemindeki kültür devrimini yönlendiren 4 kişilik çetenin yaptıklarını fâş etmek suretiyle, kültür devrimi dönemini toplumun en karanlık, acımasız devri olarak göstermişlerdir. O devirde cereyan eden zulüm ve haksızlıkları anlatarak, Çin ^{TOTALİTER} şovenizmi politikasını şiddetle kinamışlardır.

Yazar Zordun Sabir'in Boğu Türkistan Urumçi Halk Neşriyatı tarafından 1983 yılında neşredilen 530 sayfalı "İzdiniş" romanı ve şair Mehmet Can Râşiddin'in Doğu Türkistan Halk Neşriyatının, Çolpan, edebî mecmuası muasının 1987 yılı 2. sayısında yayınlanan "Cahil" başlıklı destanı bu türdeki edebî eserlerdendir.

Bu tarihî temayı işleyen eserlerden başka, vatan ve millet temasını işleyen lirik şiirler ve sevgi şiirleri de belli miktarda yer almaktadır. Bunlardan şair Tiypcan Aliyop'un 1981'de yazdığı "Millet Hakkında" başlıklı şiiri dikkat çekicidir. Şair bu şiirinde

O millet hiç gereksiz curuf olup

Bu millet mis kokulu amber değil.

O millet eşikdeki paspas olup

Bu millet baş köşede mücevher değil.

diyerek millî şovenizmi reddedip, milletler arasındaki eşitlik ve beraberlik fikrini savunmaktadır. [Ayrıca 1966-1976 arasındaki kültür devriminde 4'lü çetenin icrâ ettiği Çin şovenizmini tenkit etmektedir.]

Modern Uygur edebiyatındaki gelişmelerin aşısında edebiyat janrı ve şekil bakımından değişiklikler gelir. Modern Uygur edebiyatı, 50'li yıllardan 70'li yıllara sonlarına kadar şiir esas olmak üzere, hikâye, dram ve destanlarla sınırlı kalmıştı. 1978 yılına kadar bir roman neşredilmemişti. 70'li yılların sonundan 87 yılının sonuna kadar olan 8 sene içinde resmî olarak yayınlanan romanların sayısı 15'e ulaştı. Bu rakam, edebiyat ve yayın faaliyetleri gelişmiş milletlere nisbeten çok düşük olarak görülebilir. Fakat Uygurlar ve Uygur edebiyatı için eskiye nisbetle büyük bir gelişmedir.

DİPNOT

Bu tebliğde sadece Doğu Türkistan'daki yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsettik. Sovyetler Birliğine bağlı Batı Türkistan'daki Yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsetmedik. Sovyetler Birliği'ndeki Uygur Edebiyatı bir bütün olan Uygur Edebiyatınının bir kısmı sayılsa da onu ayrı bir makale hâlinde hazırlamayı uygun gördüm.

BİBLİYOGRAFYA

1. "Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye", Marmara Üniv., Edebiyat Fakültesi 1987 İstanbul, Sayı 3, Sayfa 27.
2. ^{PROP} Dr.Yolus Tekin Kurat "20.Yüzyılda Doğu Türkistan", "Doğu Türkistan sesi", Sayı: 16, sayfa 80.
3. Prof. Dr. Talât Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Şiiri", "Türk Dili" Dergisi 1986 Yılı Ocak Sayısı, s.7
4. Prof. Dr. Talât Tekin, aynı eser, s.8.
5. "ETŞ XXI-XXII" ZİEME BSU s.10.
6. Muhammet Can, "Turfan Kuçu Uygur Edebiyatı'ndan termeler" Turfan Edebiyat Dergisi, 1986, sayı 2, sayfa 53-59.
7. Çindeki Azın Milletler Edebiyatından Seçmeler, Şanghay 1981, Cild I, sayfa 83-84.
8. Rahmetullah, "Çağatay Edebiyatı hakkında bazı mülâhazalar", Bulak, sayı II, Urümçi 1984, Türkistan Dergisi, İstanbul 1988, sayı 1, sayfa 16.
9. Mehemmet Zunun, "Hazır ki Zaman Uygur Demokratik Edebiyatınının Başlangıcı" Urümçi Üniversitesi Dergisi, 1981, sayı: 3, sayfa 90-91.
10. Mehemmet Emin Kurbanı, "Vatanperver alim ve şair Abdulkadir Azizi", Kaşgar Edebiyatı, 1981, sayı:2, sayfa 42-43.

DİPNOT

Uygur Türkçesi ile olan kelimelerin karşılıkları :

heter	"tehlikeli"
armanda ölmek	"iç geçirmek"
gez	"3gez, bir metredir."
ilac	"çare, imkân"
süt uykusu	"yeni doğan çocukların süt emdikten sonra günün dörtte üçünde uyuması"
uk	"bil"

DİPNOT

Bu tebliğde sadece Doğu Türkistan'daki yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsettik. Sovyetler Birliğine bağlı Batı Türkistan'daki Yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsetmedik. Sovyetler Birliği'ndeki Uygur Edebiyatı bir bütün olan Uygur Edebiyatının bir kısmı sayılsa da onu ayrı bir makale hâlinde hazırlamayı uygun gördüm.

BİBLİYOGRAFYA

1. "Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye", Marmara Üniv., Edebiyat Fakültesi 1987 İstanbul, Sayı 3, Sayfa 27.
2. ^{PROP} Dr.Yolus Tekin Kurat "20.Yüzyılda Doğu Türkistan", "Doğu Türkistan sesi", Sayı: 16, sayfa 80.
3. Prof. Dr. Talât Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Şiiri", "Türk Dili" Dergisi 1986 Yılı Ocak Sayısı, s.7
4. Prof. Dr. Talât Tekin, aynı eser, s.8.
5. "ETŞ XXI-XXII" ZİEME BSU s.10.
6. Muhammet Can, "Turfan Kuğu Uygur Edebiyatı'ndan termeler" Turfan Edebiyat Dergisi, 1986, sayı 2, sayfa 53-59.
7. Çindeki Azınlık Milletler Edebiyatında Peçmeler, Şanghay 1981, Cild I, sayfa 83-84.
8. Rahmetullah, "Çağatay Edebiyatı hakkında bazı mülahazalar", Bulak, sayı II, Urümçi 1984, Türkistan Dergisi, İstanbul 1988, sayı 1, sayfa 16.
9. Mehemmet Zunun, "Hazır ki Zaman Uygur Demokratik Edebiyatının Başlangıcı" Urümçi Üniversitesi Dergisi, 1981, sayı: 3, sayfa 90-91.
10. Mehemmet Emin Kurbanı, "Vatanperver alim ve şair Abdulkadir Azizi", Kaşgar Edebiyatı, 1981, sayı:2, sayfa 42-43.

DİPNOT

Bu tebliğde sadece Doğu Türkistan'daki yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsettik. Sovyetler Birliğine bağlı Batı Türkistan'daki yeni Uygur Edebiyatı hakkında bahsetmedik. Sovyetler Birliği'ndeki Uygur Edebiyatı bir bütün olan Uygur Edebiyatının bir kısmı sayılsa da onu ayrı bir makale hâlinde hazırlamayı uygun gördük.

BİBLİYOGRAFYA

1. "Dünyada Türklük Araştırmaları ve Türkiye", İsmara Univ., Edebiyat Fakültesi 1987 İstanbul, sayı 3, sayfa 27.
2. ^{Prsp} Dr. İsmail Tekin Kurat "20. Yüzyılda Doğu Türkistan", "Doğu Türkistan Serisi", sayı: 15, sayfa 21.
3. Prof. Dr. Talât Tekin, "İslâmiyet Öncesi Türk Şiiri", "Türk Dil" Dergisi 1986 Yılı Ocak sayısın, s.7
4. Prof. Dr. Talât Tekin, aynı eser, s.3.
5. "DİŞ İLİ-İLİ" İİNE DSU s.10.
6. Muhammet Can, "Turfan Kağı Uygur Edebiyatı'ndan örnekler" Turfan Edebiyat Dergisi, 1985, sayı 2, sayfa 53-53.
7. Çindeki azınlık Milletler Edebiyatından Seçmeler, Şanghai 1981, Cild I, sayfa 83-84.
8. Rahmetullah, "Çağatay Edebiyatı hakkında bazı mülahazalar", Bulak, sayı II, Ürümçi 1984, Türkistan Dergisi, İstanbul 1988, sayı 1, sayfa 16.
9. Mehmet Zunun, "Hazır ki Zaman Uygur Demokratik Edebiyatının Başlangıcı" Ürümçi Üniversitesi Dergisi, 1981, sayı: 3, sayfa 90-91.
10. Mehmet Emin Kurbanı, "Vatanperver alim ve şair Abdulkadir Azizi", Kaşgar Edebiyatı, 1981, sayı:2, sayfa 42-43.